

Треті соціологічні читання пам'яті академіка НАН України В.М. Ворони (короткий звіт)

ВІКТОРІЯ СМАКОТА (упорядник),

кандидат соціологічних наук, завідувачка відділу економічної соціології,
Інститут соціології НАН України (01021, Київ, Шовковична, 12)

VIKTORIJA SMAKOTA (Compiler),

Candidate of Sciences in Sociology, Head of the Department of Economic Sociology,
Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna
St., Kyiv, 01021)

smakvik@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0003-1916-1034>

Український соціум у постчорнобильський період. До 40-х роковин Чорнобильської катастрофи

Треті соціологічні читання пам'яті академіка НАН України В.М. Ворони відбулися, вже за традицією, 5 березня 2026 року в приміщенні Інституту соціології НАН України й були присвячені 40-м роковинам Чорнобильської катастрофи.

Подія стала очевидним доказом того, що наукове життя не зупиняється у своєму розвитку навіть за найскладніших умов існування українських вчених. Науковці, які завітали на цей захід особисто, відчули не тільки складність умов роботи академічних соціологів, а й тепло зустрічі з однодумцями та колегами. Водночас цифрові технології, як завжди, допомогли розширити кордони спілкування.

* * *

На 2026 рік припадає трагічна дата історії — 40 років тому в місті Чорнобиль відбулася одна з наймасштабніших техногенних катастроф світу. Вплив цієї події свого часу був надзвичайним: соціальні, економічні, політичні проблеми сучасності стали розглядати крізь призму Чорнобильської трагедії, яка змусила людство знову замислитись і про сенс свого існування на Землі, і про велику ціну помилки, і про цінність життя — не тільки людського, а й тваринного та рослинного світу. Але це все довелось усвідомити пізніше; у перші найнебезпечніші

Цитування: Смакота, В. (упор.). (2026). Український соціум у постчорнобильський період. До 40-х роковин Чорнобильської катастрофи. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 54–78.

Публікується на засадах ліцензії Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)
Published under the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) license.

© Смакота, В. (упор.), 2026.

© Видавець Інститут соціології Національної академії наук України, 2026 / Publisher Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine, 2026.

дні світ побачив незламність та відданість тих, кого згодом назвуть «ліквідаторами аварії» — справжніх героїв нашого часу, які безстрашно та мужньо усували тяжкі наслідки катастрофи, розуміючи, що від їхніх дій залежить доля мільйонів людей — близьких і далеких, як у географічному, так і в часовому просторі.

За сорок років змінилася соціальна та політична реальність; за цей час вросло кілька поколінь громадян держави Україна, й інші сумні історичні події майже затьмарили Чорнобильську трагедію. Разом із тим, саме з висоти чотирьох десятиріч можна здійснити спробу неупереджено поглянути на причини та наслідки тих подій, виявити соціальні зміни у сприйнятті та динаміку громадської думки щодо них, а також порівняти накопичені дані про соціальний досвід подолання техногенних катаклізмів з іншими випадками аварій, які, на жаль, траплялися в історії людства впродовж цього періоду.

Отже, тема цього річного читань пам'яті академіка НАН України В.М. Ворони — «Український соціум у постчорнобильський період. До 40-х роковин Чорнобильської катастрофи».

Треба зазначити, що Інститут соціології має доволі багато наукових напрацювань із цієї проблематики. За цей час видано відповідні монографії, журнали, збірки праць. Співробітники проводили власні дослідження, брали участь у спільних проєктах з іншими науковими та державними установами, зорганізували конференції та круглі столи із соціальної проблематики чорнобильських подій, ділились досвідом з колегами (в тому числі — закордонними).

Короткий зміст більшості виступів ми пропонуємо в цьому огляді; більш докладно з тезами учасників можна буде ознайомитись зі збірки, яку наразі готують до публікації в Інституті соціології.

Доповіді двох учасників читань, які були безпосередньо включені до соціологічних досліджень наслідків Чорнобильської аварії та мають найбільші наукові здобутки — Є. Головаха та Г. Чепурко — наведено в цьому номері журналу.

Відкриваючи цього річного читання, директор Інституту соціології Євгеній Головаха розповів про важливі подробиці того, що сталося у квітні 1986 року — перш за все як безпосередній свідок, який вирішив методом включеного спостереження дослідити та описати обставини, в яких відбувався розвиток подій. (Зазначимо, що ризик задля отримання достовірної наукової інформації взагалі не характерний для професії соціолога, але цей вчинок справжнього науковця, який не міг залишитися осторонь важливих соціальних подій, має бути гідно оцінений).

Гульбаршин Чепурко — автор великої кількості робіт з дослідження масової свідомості у постчорнобильський період — поділилася власним досвідом спілкування з колегами з Японії, які неодноразово залучали колектив науковців Інституту соціології для наукового аналізу катастрофи на АЕС Фукусіма 11 березня 2011 року.

У програму читань також було включено документальний фільм «Чорнобиль: втрачені плівки» (2022), у створенні якого брав безпосередню участь співробітник відділу соціальної психології Інституту соціології НАН України Сергій Солодько. Обговорення епізодів фільму, в якому окремою сюжетною лінією було

представлено долю звичайної молоді української сім'ї, життя якої зламала ця катастрофа, а також кадри з місця аварії, зняті у перші дні, стали нагадуванням про необхідність людського виміру соціальних потрясінь, зокрема тих, які наша країна переживає сьогодні...

Оргкомітет висловлює вдячність всім учасникам цьогорічної зустрічі та сподівається на подальшу співпрацю в будь-якому форматі — як «онлайн», так і традиційному. Далі наведено короткий виклад виступів учасників читань.

МАКСИМ ПАРАЩЕВІН,

доктор соціологічних наук, заступник директора з наукової роботи Інституту соціології НАН України

paraschevin@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0003-1384-4539>

Пам'ять про Чорнобильську катастрофу: часова динаміка

З часу Чорнобильської катастрофи пройшло вже 40 років. В активне життя увійшли два покоління, які безпосередньо не стикалися з цією подією, знають про неї лише з різних інформаційних джерел та з розповідей близьких. Для них це вже лише історична подія, яка не має емоційних конотацій і наслідки якої практично не спостерігаються. Водночас ті люди, яких ця трагедія безпосередньо якимось чином зачепила (які постраждали особисто, чиї близькі постраждали, або ж вони безпосередньо не постраждали, але відчували страх в ті часи невизначеності щодо можливих наслідків), природно забувають про ці події за умов відсутності підкріплення досвідом (останні десятиліття про Чорнобиль час від часу згадують, але переважно як про знакову історичну подію, а не щось таке, чия дію можна відчути тут і зараз).

Вочевидь навіть найбільш сильні та відчутні катастрофи, трагедії, проблеми, коли ми їх не відчуваємо безпосередньо, з часом забуваються, або відходять на далекий задній план. Але цікавим і вельми актуальним в нинішніх умовах питанням є те, наскільки повільно відбувається таке забування, скільки часу на це потрібно? Адже сьогодні Україна перебуває в умовах щоденної катастрофи війни, яка формує відповідне сприйняття Росії та росіян. Можна бути впевненим, що таке сприйняття та ставлення, активна пам'ять про цю війну будуть зберігатися певний час. Але як довго та інтенсивно у масовій свідомості зберігатиметься відповідна пам'ять? Динаміка пам'яті про Чорнобильську катастрофу частково може допомогти відповісти на це питання.

Побачити таку динаміку ми можемо через дані, отримані в опитуваннях Інституту соціології НАН України, здійснюваних в межах багаторічного проекту «Соціологічний моніторинг». У цих опитуваннях, починаючи з 1992 року, респондентам періодично пропонували визначити, які побоювання, страхи поширені серед нашого населення. Респонденти могли зробити вибір з великої

(півтора десятка) кількості варіантів, серед яких був і варіант «наслідки катастрофи на Чорнобильській АЕС».

За цим показником, як і можна було очікувати, фіксується поступове зменшення згадувань. Причому зменшення відбувалося як за власне частотою згадування Чорнобильської катастрофи, так і за їх «вагою» стосовно інших страхів. Зокрема, якщо дивитись на власне частоту згадок, то в 1992 році близько половини опитаних (47%) віднесли наслідки катастрофи на Чорнобильській АЕС до сильних побоювань українців, натомість у 2024-му таких вже було лише 7%.

Таке ж зменшення побачимо, якщо подивимось на розташування згадок про загрози від Чорнобильської катастрофи стосовно згадок про інші загрози. Якщо в опитуваннях 1992–2002 років перша загроза за частотою згадувань посідала 6-те місце (з 16–17 наявних), то в опитуваннях 2004–2012 років вона вже опустилась на 9–11-те місце, а в опитуваннях 2014–2020 років — на 15–17-те місце (лише в опитуванні 2024 року ця загроза трохи піднялася, а саме на 13-те місце).

Тобто актуальність цієї проблематики у масовій свідомості однозначно зменшувалася. Але цікавим є те, наскільки швидко та наскільки інтенсивно відбувалося таке зменшення.

По-перше, можна бачити, що на забування знадобився досить тривалий час. Адже навіть в опитуванні 2000 року (тобто через 8 років після попередньої фіксації відповідних страхів та через 14 років після самої події) фіксувалося досить невелике (з 47% до 40%) зменшення уваги до цієї проблеми. В кінцевому ж підсумку для помітного зменшення уваги (коли про загрози від наслідків катастрофи стали згадувати менш як 1/5 опитаних) знадобилося більше за 15 років, а на суттєве забування (до рівня менш як 10% згадок) знадобилося близько 30 років.

По-друге, бачимо, що відхід побоювань наслідків Чорнобильської катастрофи на задній план відбувався досить плавно, поступово. З кожним роком мало місце зменшення частоти згадок про цю проблему, але це зменшення кожного разу було невеликим, і загалом процес виявився доволі тривалим.

Можна відзначити, що динаміка сприйняття є достатньо схожою в різних групах респондентів. Якщо порівнювати мешканців різних регіонів, то динаміка зменшення згадок про загрозу наслідків Чорнобильської катастрофи є однаковою в усіх регіональних групах. Крім цього видно, що переважно схожими частоти цих згадок були у мешканців Західного, Східного та Південного регіонів (тобто мешканці цих регіонів мало відрізнялися за сприйняттям цієї проблеми), а певні відмінності (більшу увагу до проблеми) демонстрували лише мешканці Центрального регіону. Тут вочевидь бачимо дію чинника фізичної відстані від проблеми, адже Чорнобильська АЕС розташовується в центральному регіоні, і його мешканці перебувають відносно ближче до неї. Водночас відмінності не є великими, і зрештою, ближче до нашого часу вони зникають.

Динаміка сприйняття загрози від наслідків Чорнобильської катастрофи є цілком ідентичною і в основних вікових групах. З 1992 року в усіх цих групах частка тих, хто згадував про наявність відповідних побоювань, поступово змен-

шувалася, і власне відмінностей між цими групами не відзначалося. Лише в 1992–2000 роках дещо більшу стурбованість виявили особи середнього віку (30–55 років), але й тоді ці відмінності були досить невеликими.

Також практично не виявлено відмінностей між чоловіками та жінками. Точніше, вони були незначними — 4–6% до 2014 року (коли жінки більш переїмалися цією проблематикою), а надалі вони практично зійшли нанівець.

Тобто у випадку такої помітної трагічної та загрозової (але водночас і обмеженої в часі) події, як аварія на Чорнобильській АЕС, можна бачити тривале збереження пам'яті про неї та збереження страху перед нею, поступове забування, переважно рівномірне поширення побоювань в різних групах населення, хоча й деяку залежність інтенсивності пам'яті від фізичної близькості до розташування загрози. Відповідно, і стосовно пам'яті про нинішню війну цілком можна очікувати на схожу динаміку. Тобто ця пам'ять буде з часом притлумлюватися, але це вимагатиме багато часу. Причому, зважаючи на значно більшу силу та травматичність досвіду війни, тривалість її забування буде більшою. Також пам'ять про війну та її сприйняття залежатиме від близькості до безпосереднього театру бойових дій та від особистого досвіду людей. Крім того, значення матиме те, наскільки часто та інтенсивно люди стикатимуться з нагадуваннями про війну. Можна припустити, що актуалізація страхів перед наслідками Чорнобильської катастрофи відбувалася під час появи інформації про враження чорнобильського укриття російським БПЛА, тоді як за відсутності такої інформації пам'ять втрачається швидше. Подібної залежності можна очікувати й щодо пам'яті про війну.

СЕРГІЙ ДЕМБІЦЬКИЙ,

*член-кореспондент НАН України, доктор соціологічних наук, заступник
директора Інституту соціології НАН України*

e_forge@me.com

<https://orcid.org/0000-0002-7958-3557>

Сприйняття негативного впливу Чорнобильської катастрофи серед дорослого населення України

Дизайн та інструмент. Аналіз ґрунтується на результатах опитування, проведеного Інститутом соціології НАН України, за вибіркою, що репрезентує доросле населення України (від 18 років і старше), за винятком АР Крим і тимчасово окупованих територій Півдня та Сходу України. Опитування здійснювалося методом телефонних інтерв'ю з використанням комп'ютера (computer-assisted telephone interviews, CATI) за випадковою вибіркою мобільних номерів. Польовий етап дослідження тривав з 26 лютого по 11 березня 2026 року. Статистична похибка вибірки обсягом 1001 респондент за довірчої ймовірності 95%, дизайн-ефект становить 1,1, похибка вибірки не перевищує 3,2%.

Для оцінки сприйняття негативного впливу Чорнобильської катастрофи на життя респондентів було використано запитання «Чи відчуваєте Ви зараз вплив Чорнобильської катастрофи на Ваше життя?» з можливістю множинного вибору («проблеми зі здоров'ям», «психологічні проблеми», «матеріальні проблеми»).

Результати. Три чверті респондентів відповіли, що Чорнобильська катастрофа на них не впливає. Серед тих, хто сказав про вплив, домінує фізичний вимір проблеми. Він зустрічається приблизно у 5–10 разів частіше за психологічний або матеріальний (табл. 1).

Таблиця 1

Поширеність негативного впливу Чорнобильської катастрофи на життя респондентів: результати самооцінки

Варіанти відповіді	<i>n</i>	% від <i>N</i> (1001)
Не відчувають впливу	766	75,0
На фізичне здоров'я	194	19,0
На психологічний стан	36	3,5
На матеріальне становище	20	2,0
Будь-який вплив (із 3-х сфер)	205	20,1
Важко відповісти / відмова	55	5,4

При цьому структура множинного вибору серед 205 респондентів, які відчувають хоча б один варіант впливу, така: 166 респондентів (81% з 205) зазначили лише фізичне здоров'я, 19 респондентів (9,3% з 205) — поєднання проблем у двох сферах, 13 респондентів (6,3% з 205) — проблеми в усіх трьох сферах одночасно.

Найсуттєвішим предиктором виявився вік. Зі зростанням віку респонденти частіше зазначали наявність проблем через Чорнобильську катастрофу. Серед респондентів віком від 18 до 29 років про вплив кажуть лише 6,7%, тоді як серед респондентів віком від 50 років і старших про це повідомляють не менш як чверть (табл. 2).

Таблиця 2

Поширеність негативного впливу Чорнобильської катастрофи на життя респондентів: результати самооцінки в залежності від віку

Вікова група	<i>n</i>	% без впливу	% фізичний вимір	% психологічний вимір	% матеріальний вимір	% будь-який вимір
18–29	101	93,1	5,0	3,0	4,0	5,9
30–39	170	83,5	8,2	1,8	0,6	9,4
40–49	204	79,4	15,2	2,5	0,5	16,7
50–59	202	66,3	26,2	5,9	1,5	26,7
60–69	174	64,9	28,2	2,3	2,9	28,7
70+	150	71,3	24,0	3,3	2,0	25,3

Характерно, що майже вся вікова варіація пояснюється змінами в оцінці впливу на фізичне здоров'я (від 5,7% до 27,3%). Тому тут фактор Чорнобильської катастрофи може змішуватися з природним погіршенням здоров'я у процесі старіння.

Жінки майже вдвічі частіше за чоловіків заявляють про негативний вплив Чорнобиля в кожній із трьох сфер (табл. 3).

Таблиця 3

Поширеність негативного впливу Чорнобильської катастрофи на життя респондентів: результати самооцінки в залежності від статі

<i>Стать</i>	<i>n</i>	<i>% без впливу</i>	<i>% фізичний вимір</i>	<i>% психологічний вимір</i>	<i>% матеріальний вимір</i>	<i>% будь-який вимір</i>
Жінка	548	69,7	24,1	4,7	2,4	25,5
Чоловік	474	81,0	13,1	2,1	1,5	13,7

Слід обережно інтерпретувати ці відмінності. Вони не обов'язково означають, що жінки об'єктивно сильніше постраждали. Тут можуть діяти одночасно як дійсний ефект (зокрема, можлива нижча тривалість життя серед чоловіків, особливо серед чоловіків-ліквідаторів), так і ефект самозвіту (жінки можуть бути схильні частіше повідомляти про проблеми зі здоров'ям). Розрізнити внески цих двох механізмів без додаткових змінних (об'єктивні діагнози, статус ліквідатора/постраждалого) у межах наявних даних неможливо.

Для оцінки регіонального чинника були розраховані скориговані відсотки (логістична регресія з контролем за віком та статтю респондента). Прогноз обчислено для «типового респондента» (середній вік вибірки, однаковий відсоток чоловіків та жінок). Це дало змогу усунути вплив демографічної структури кожного макрорегіону на показники, залишаючи чистий регіональний ефект. При цьому було виключено Східний макрорегіон через дуже малу наповненість спостереженнями ($n = 6$) (табл. 4).

Таблиця 4

Поширеність негативного впливу Чорнобильської катастрофи на життя респондентів: результати самооцінки в залежності від макрорегіону

<i>Макрорегіон</i>	<i>n</i>	<i>% без впливу</i>	<i>% будь-який вимір</i>
Північний	257	69,5	25,3
Південно-Західний	26	76,0	23,6
Центральний	143	75,5	21,4
Північно-Західний	90	74,5	19,5
Західний	95	73,7	17,5
Південний	111	81,8	14,4
Південно-Східний	134	86,6	11,0

Застереження. Південно-Західний макрорегіон (Закарпатська + Чернівецька, $n = 26$) має широкий довірчий інтервал; точні значення слід інтерпретувати орієнтовно. Для цієї групи у вибірці не зафіксовано жодного випадку психологічного або матеріального впливу, тому скориговані відсотки для цих вимірів дорівнюють близько нуля.

У цих результатах чітко проглядається закономірність, зумовлена історичними подіями. Найбільший вплив відчувають у Північному макрорегіоні (Київщина, Чернігівщина, Житомирщина), в якому перебуває осередок катастрофи. Далі цілком логічно йдуть Південно-Західний (зона радіоактивного шлейфу через Карпати), Центральний, Північно-Західний (Полісся). Найменші показники на Сході та Південному Сході, що також відповідає географії радіаційного забруднення 1986 року.

Таким чином, відчуття «відбитку» Чорнобильської катастрофи продовжує існувати і через 40 років, незалежно від віку, статі та місця проживання. Звісно, такий метод оцінювання шкоди, завданої суспільству, є доволі суб'єктивним і потребує доповнення, передусім даними офіційної статистики, що фіксує відповідні проблеми зі здоров'ям населення України.

СЕРГІЙ СОЛОДЬКО,

кандидат соціологічних наук, старший науковий співробітник відділу соціальної психології Інституту соціології НАН України

ssolodko@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-8524-890X>

Чорнобильська травма в документальному кіно: від радянської хроніки до НВО

Чорнобильська катастрофа постає перед нами не лише як техногенний колапс, а й як тривала «інфо-травма». Як зазначає ліквідатор і дослідник Сергій Мирний, масштаб трагедії визначала не лише радіація, а й психосоціальний вимір — те, як про неї розповідали медіа, експерти та політики (Мирний, 2010). Кожна нова хвиля медіатизації не просто фіксувала подію, а поглиблювала травму, часто привласнюючи право говорити від імені свідків. Документальне кіно, завдяки доступності масовій аудиторії та своїй претензії на автентичність, стало одним з головних інструментів конструювання цієї пам'яті.

Дослідник С. Мензелевський простежує, як радянська та українська документалістика пройшла три етапи ідеологічної трансформації, рухаючись у бік віктимізації учасників подій 1986 року. На першому (1986–1989) офіційна хроніка представляє ліквідацію як героїчну перемогу радянського народу: стилістика фільмів наслідує стрічки про Другу світову, де нацистів заступає невидимий ворог — радіація. На другому етапі (1989–1991) перебудовна документалістика розкриває «дві правди» — систему засуджують за замовчування

інформації, але визнають героїзм ліквідаторів; кіно виконує критичну громадянську функцію. Ключовий злам відбувся після 1991 року: соціальний ідеал героя-професіонала поступився місцем образу безневинного жертвовного страждання. Чорнобиль сакралізували в категоріях Апокаліпсису («зірка Полин»), що, як доводить Мензелевський, нейтралізувало конкретні соціальні запити ліквідаторів, витісняючи їхню суб'єктність трансцендентними смислами (Мензелевський, 2017).

Західне комерційне кіно підхоплює логіку віктимізації. Показовим прикладом є документальний фільм «Чорнобиль: втрачені плівки» (2022), створений для стрімінгової платформи НВО після комерційного успіху художнього серіалу «Чорнобиль» (2019). Він претендує на статус автентичного архівного свідчення, але є черговим витком інфо-травми — ремедіацією вже багаторазово опосередкованого матеріалу в естетиці глобального стрімінгу. Ми аналізуємо механізми цього процесу, спираючись на роботу автора як консультанта фільму і доступ до оригінальних необроблених архівів та інтерв'ю з очевидцями.

Режисер «Втрачених плівок» підлаштовує архівний матеріал під класичну голлівудську трьохактну схему: утопія — катастрофа — апокаліпсис. У межах цієї моделі реальність не просто відтворюється, а структурується відповідно до драматургічної логіки. Порівняння сирових архівних матеріалів і повних версій інтерв'ю зі змонтованим фільмом дає змогу простежити, як саме відбувається це фреймування.

Перший акт (Утопія) вибудовує ідилічний образ Прип'яті: молодість, кохання, відчуття прогресу, щастя. Цей образ необхідний для підготовки контрасту з майбутньою катастрофою. Режисер використовує вже ідеологічно змонтовані радянські фільми про «атомоград», не звертаючись до сирового матеріалу цього періоду. Таким чином, утопія першого акту угрунтовується на подвійному монтажі: радянському, який свого часу конструював образ досягнутого майбутнього, і сучасному, який відбирає з нього найбільш ностальгійні фрагменти.

Дослідження історика Сергія Плохія демонструє, що реальність радянського «атомограда» була далекою від ідеалу: планова економіка, постійний дефіцит ресурсів та виробничі компроміси породжували реальні напруження та призводили до відступів від стандартів якості (Plokyh, 2018). Натомість у кінематографічних образах Прип'яті та ЧАЕС, як зауважує С. Мензелевський, конструювалося вже настале утопічне майбутнє, де всі класові, гендерні чи расові конфлікти поставали як нібито розв'язані (Мензелевський, 2017). У кадрі домінують постановочні сцени, покликані створити ілюзію досконалості: щасливі будівельники, майже автоматизована праця персоналу станції та ідилічні картини побуту.

Ця візія підсилюється роботою з інтерв'ю, записаними для фільму НВО. Зі свідчень очевидців відбирають переважно ностальгійні згадки про Прип'ять як нове, прогресивне місто. Розповіді тих, хто описує її як звичайне радянське середовище з типовими проблемами, залишаються поза кадром. Ідеалізація першого акту функціонує не як реконструкція соціальної реальності, а як драматургічна передумова падіння.

Другий акт (Катастрофа) драматизує аварію та ліквідацію. Саме тут найбільш помітна різниця між сировими матеріалами й фінальною версією.

У необроблених архівах фіксується фрагментарність ситуацій, їхня буденність, технічні обговорення, невизначеність. Ліквідатори радяться, жартують, висловлюють сумніви. Цей матеріал не має чіткої моральної інтонації. Він передає стан процесу, що розгортається в режимі невідомості.

У змонтованій версії з'являється інша структура: причинність, емоційна кульмінація, моральна ясність. Місце невизначеності реального часу заступає ретроспективне знання; сумніви та іронія мінімізуються. Монтаж створює враження чіткої позиції: влада знала про небезпеку, але приховувала її.

Одну з вирішальних ролей у цій трансформації відіграє звук. У сировому матеріалі сцени очищення даху виглядають технічно й функціонально. Накладання музики формує трагічний пафос, якого в оригіналі немає. Емоційна тональність не впливає безпосередньо з кадру, а конструюється аудіорядом.

Показовим є приклад трансформації теми добровільності. Якщо в сирових архівних матеріалах курсанти-добровольці описують власну мотивацію щодо очищення даху реактора, то у фільмі цей контекст суттєво звужується. Історично спектр спонукань ліквідаторів був надзвичайно широким і включав як радянську етику колективної солідарності та морального обов'язку, так і матеріальний інтерес та особисті переконання. Проте у фінальному монтажі акцент зміщується на фрагмент аудіоінтерв'ю, де фраза учасника «наказ є наказ» стає центральною метафорою примусу. При цьому в повній версії запису герой уточнює: під «наказом» він мав на увазі побоювання адміністративних наслідків (зокрема, проблем із завершенням навчання), а не прямий фізичний тиск. Таким чином, через вибіркового монтаж складна мотиваційна ситуація редукується до однозначної інтерпретації, яка ідеально вписується в логіку тоталітарного примусу.

Третій акт (Апокаліпсис) вибудовує швидкий причинно-наслідковий ланцюг: аварія — суспільне пробудження — розпад СРСР. Чорнобиль стає символічною точкою початку кінця системи. Індивідуальна травма героїв інтегрується в ширшу наративну схему історичного краху.

Тут найбільш репрезентативним прикладом медійного перекодування є постать Юрія Самойленка, заступника головного інженера з дезактивації наслідків аварії на ЧАЕС. У фільмі НВО його образ розбудовано навколо виступу на мітингу, який подано як емоційний акт щирого викриття системи — «голос правди» проти тоталітаризму.

Проте аналіз повних інтерв'ю та робочих архівів («сирового матеріалу») виявляє зовсім іншу прагматику. Виступ на стадіоні був не спонтанним поривом, а елементом передвиборчої кампанії Самойленка. Участь у мітингу була раціональним компромісом із компартійним керівництвом: в обмін на участь у виборах він розраховував отримати ресурси для створення об'єднання «Спецатом». Для Самойленка це був інструментальний крок професіонала задля порятунку стратегічного проекту, а не дисидентський жест. Тему гласності та приховування інформації про аварію на ЧАЕС було вибрано як трендову й таку, що

може запалити публіку, а не як акт особистої сповіді чи ідеологічного розриву із системою.

Показовим також є, як під час інтерв'ю Самоїленко послідовно чинить спротив нав'язаним медійним рамкам. Він прямо відкидає популярну метафору «війни» під час ліквідації наслідків ЧАЕС та дистанціюється від статусу «рятівника», описуючи свою діяльність як надскладне, але виробниче завдання. У фінальному монтажі ці контексти (вибори, професійний прагматизм, раціональність) зникають. Вибірковий підхід медіа перетворює Самоїленка з активного суб'єкта, який маневрує всередині системи заради професійної мети, на функціональну фігуру — жертву або свідка, чий досвід звужується до зручного для західного глядача наративу про трагедію.

Описані прийоми монтажу не варто розглядати як поодинокі помилки, адже вони є прямим наслідком специфічної виробничої логіки, де робота режисера підпорядковується ринку документалістики, запитам стримінгів та очікуванням західної аудиторії. Складний історичний досвід ліквідації адаптується до зрозумілого й конкурентного формату. Ми стаємо свідками вибіркового використання правди, де автентичний досвід учасників подій перетворюється на ресурс для побудови емоційного наративу. У такій конфігурації виникає глибока асиметрія: західні медіа виступають як суб'єкт пізнання та інтерпретації, тоді як пострадянський простір та його люди функціують як матеріал для зображення, чії слова можна довільно скорочувати чи переставляти заради драматургічної цілісності чужої схеми.

Аналіз фільму НВО переконливо доводить, що «знайдений архів» не є нейтральним свідченням, оскільки трюхактна модель фільму не просто впорядковує хронологію, а активно перекодує ідентичність учасників, примусово закріплюючи за ними роль «жертв і свідків апокаліпсису». Якщо розглядати аварію на ЧАЕС крізь призму концепції Сергія Мирного про «інфо-травму» (Мирний, 2010), то сучасна західна інтерпретація постає як черговий етап її медійного поглиблення, де кожен період — від радянської героїзації до нинішньої віктимізації — пропонував свою рамку, яка водночас відкривала й обмежувала смисли. Мирний наголошує, що інфо-травма стає особливо руйнівною, коли зовнішнє драматичне та безнадійне фреймування події починає «одягатися» самими учасниками як єдина можлива форма їхнього минулого. Коли ліквідатори змушені підлаштовувати свої спогади під зовнішні очікування, вони втрачають справжню професійну ідентичність, що має прямі негативні наслідки для психосоціального здоров'я. Хоча визнання статусу «жертви» є необхідним для юридичного та соціального захисту, ексклюзивна культурна віктимізація виявляється шкідливою, оскільки вона стирає професійну та громадянську суб'єктність реальних людей, підміняючи їхню складну раціональність універсальним образом безневинного страждання. Таким чином, критичне переосмислення Чорнобиля сьогодні потребує уваги не лише до змісту історії, а й до того, хто і як визначає її форму, адже саме повернення ліквідаторам права на власну складність та інтелектуальну автономію є єдиним шляхом до подолання багаторічної інфо-травми та відновлення соціальної справедливості.

ЕДУАРД АФОНІН,

доктор соціологічних наук, професор, академік Української технологічної академії, президент ГО «Наукове товариство Українська школа архітектури», професор кафедри соціально-гуманітарних та біомедичних дисциплін ПЗВО «Дніпровський інститут медицини та публічного здоров'я»

brafonin@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-7493-6907>

АНДРІЙ МАРТИНОВ,

доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України, Інститут історії України НАН України

martynov.andriy@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-9802-5980>

Чорнобильська катастрофа як прелюдія до розвалу СРСР, суспільних трансформацій і російсько-української війни (2014–2026)

Чорнобильська катастрофа 26 квітня 1986 року стала зразковим «чорним лебедем», тобто масштабною несподіваною подією з глобальними наслідками (Барановська, 1999: с. 12). Стан колективної свідомості радянського суспільства на старті «перебудови» був спрямованим за різними векторами. З одного боку, були сподівання на новий імпульс модернізації без радикальних суспільно-політичних змін. З іншого боку, частина суспільства мала іншу мотивацію та сподівання: що «перебудова» дасть можливість змінити соціетальну природу радянського суспільства. Адже на суспільство впливають обставини, в яких воно опинилося.

Безперечно, Чорнобильська катастрофа це травматична подія минулого. Адже дедалі менше залишається сьогодні свідків самої події та обставин того, що відбувалося 26 квітня 1986 року. Натомість ЧАЕС залишається у думках і сприйнятті як символ небезпеки, екологічної катастрофи та наслідків технологічного розвитку. Навіть після десятиліть, вона продовжує формувати колективну свідомість, впливаючи на політику, культуру та освіту. Несвідоме, пов'язане з цією подією, концентрує нашу увагу на спогадах і засвоєних знаннях. Несвідоме збирає людські страхи, схильність до насильства, ірраціональні бажання, аморальні потяги, егоїстичні потреби, ганебний досвід. У цьому несвідомому також перебуває наша колективна пам'ять про Чорнобиль.

Німецький соціолог У. Бек, аналізуючи досвід Чорнобильської катастрофи, розробив концепцію «суспільства ризиків». На його думку, високі технології модерну збільшили ймовірність ухвалення помилкових управлінських рішень і як наслідок масштабних катастроф з усіма негативними наслідками і ризиками для кожного суспільства (Бек, 1992: р. 200). На жаль, феномен «технократич-

ного мислення» не передбачає гуманний лікарський принцип: «не нашкодь!». Навпаки, технократичне мислення живе утопією, коли рано чи пізно «на Марсе будуть яблони цвести». Що складніше завдання, то вища ймовірність конформізму як психосоціальної спадщини епохи модерну. Тож ніхто й не заперечив проти ризикованого експерименту на ЧАЕС (Плохій, 2019: с. 154). Хіба що «покараною» можна вважати її формальну винуватицю — попередню, радянську систему.

Мойсей сорок років водив євреїв пустелею, поки змінились покоління, які мали особистий досвід рабства. Сорок років, які минули після Чорнобиля, засвідчили, що наш Мойсей так і не з'явився (хоча ще Тарас Шевченко чекав на нашого Вашингтона з праведним законом), а суспільний транзит все ще відбувається від однієї «пустелі» до іншої.

За 35 років незалежності в політичній системі України все ще не сформувалася традиція хоча б двічі поспіль мирно передати президентську владу. Як правило, після одного такого мирного передання відбувається насильницький розрив нових установлень. Масштабування російсько-української війни після 24 лютого 2022 року взагалі на невизначений час зупинило будь-які виборчі цикли в Україні. Тож політична система України теж переживає своєрідний посттравматичний синдром, якого ніяк не здихається.

У цілому російсько-українська війна як акт агресії Росії проти української незалежності увиразнює, що суб'єктність неможлива без інтеграції глобальних та локальних реалій. Війна виявляє, як конфлікт перешкоджає вільному рухові ідей, товарів, людей і капіталу, гальмуючи соціокультурний розвиток. У цьому контексті незалежність стає не лише політичною, а й філософською категорією, що означає здатність формувати свою ідентичність, навіть на тлі загрози. Це відкриває простір для аналізу міжнародної співпраці, гібридних форм державності та ресурсів самовизначення за умов бойових дій.

Нашарування ідеологічних проблем навколо питання суб'єктності спостерігається в історичному контексті. Популярною залишається теза Г. Гегеля про «історичні народи» і «неісторичні народи». Події, які відбувалися на сучасній території України, так чи інакше стосуються української історії. Послідовні гегельянці заперечуватимуть наявність апіорного існування суб'єкта. Адже суб'єкт для гегельянців один — Абсолютний дух. Натомість постмодерністи визначатимуть поняття «суб'єкт» як абстракцію, адже будь-який реальний суб'єкт сьогодні не є монолітною, цілісною структурою, якою він уявлявся, наприклад, за доби Просвітництва. Сьогодні він перебуває у стані постійної «розщепленості» або «плинності» через тиск процесів індивідуації (за К. Юнгом) і посилення впливу архетипів колективного несвідомого, розмаїття мов, смислів і фреймів значень, різноманітних суспільно-політичних і соціокультурних дискурсів.

Європейська державна система консолідувалася, пройшовши історичний шлях від близько чотирьох сотень суверенних суб'єктів кінця доби Середньовіччя до приблизно двадцяти п'яти держав на початку Першої світової війни. Досвід Західної Європи був унікальним. Капіталістичний розвиток на Заході відбувався після ментальної революції, яка породила науковий метод, сучасні університети, технологічні інновації, що забезпечили зростання багатства завдяки науці. На ранніх етапах модерної історії суспільні інститути в Західній

Європі радше були феодальними, ніж родовими. Це обмежувало потенціал патримоніальної системи влади.

Патримоніалізм є природною формою соціальних відносин, до якої люди повертаються завжди за відсутності інших норм і стимулів. Утвердження легітимності влади виявилось невіддільним від утвердження верховенства права, яке встановлює обмеження державній владі. Якщо загальні норми права не застосовуються до впливових еліт, то немає й захисту ключового інституту суб'єктності — приватної власності. Тоді в європейській традиції правитель не є сувереном, а сувереном є право, тому правитель є легітимним доти, доки черпає свої повноваження з публічного права.

Політичні системи мають витримувати мінливість зовнішніх умов, як і зміни лідерів. Обмеження та стримування, які накладаються на державну владу верховенством права й підзвітністю, звужують розбіжності в урядових діях, обмежують хороші уряди й запобігають виходу поганих з-під контролю. Значна частина невдач, які приписують демократії, — це невдачі державних апаратів, не здатних виконати обіцянки, що їх новообрані демократичні політики роздавали виборцям, котрі вимагали не тільки політичних прав, а й якісного управління державними справами.

Глибоко корумпована держава стикається з великими проблемами у процесі надання послуг, забезпечення правопорядку та представлення суспільних інтересів, гарантування спроможності захищати національні, політичні та економічні інтереси незалежно від розстановки політичних сил. Сильний середній клас, що володіє певними активами та освітою, більш схильний вірити в необхідність і права власності, і демократичної підзвітності. Найближче майбутнє демократії в розвинених країнах залежить від їхньої спроможності подолати проблеми зникнення середнього класу.

Суб'єктність щодо зовнішньої політики неможлива без суб'єктності щодо внутрішньої політики. «Інтенсивний занепад влади, — пише М. Наїм, — коли будь-який значимий владний суб'єкт може накласти вето на ініціативу інших, але жоден з них не має влади, щоб нав'язати свою волю, так само небезпечний для політичної системи нації й суспільства, як і для будь-якої спільноти чи навіть сім'ї, а також і для світового порядку. Коли влада стає настільки обмеженою, настає параліч, внаслідок якого страждає стабільність, передбачуваність, безпека й матеріальне процвітання» (Наїм, 2018: с. 380).

Війна стимулювала появу масових неврозів. Травматичні суспільні відносини зумовлюють базову схильність до тривожності, а неврози розвиваються як реакція на ці відносини. Важливою складовою російсько-української війни впродовж 2022–2026 років є боротьба за атомні станції. На початку війни російські війська, попри ризики катастрофи, захопили Запорізьку атомну станцію. Холодна зима 2026-го засвідчила, що удари безпілотниками й ракетами по таких цілях, як підстанції українських атомних станцій, більше не є табу. Це значить, що чорнобильський досвід їх, знову ж таки, нічого не навчив. Особливе значення української атомної енергетики полягає в тому, що російсько-українська війна, поряд з іншими наслідками, формує новий валютний світ. Нагадаємо, що валютний світ індустріальної економіки ґрунтувався на нафтодоларах.

Натомість новий валютний світ — це «енергетичні розрахункові одиниці» (Energy link unit). Публічно це поняття прозвучало на обговореннях «Давоського економічного форуму — 2026», коли багатоповіхівки Києва та інших міст України замерзали в люту стужу після російських атак по українських об'єктах енергетики. За цих обставин поняття «енергетична розрахункова одиниця» стало символом виживання для мільйонів громадян України, як і поняття енергетичний дефіцит. Новий валютний світ це також токени, які замінять борговий відсоток. Кредитний відсоток — це капіталізація через час тривалості. Токени — це капіталізація через порядок слідування. Українська атомна енергетика потрібна, зокрема, для нормального функціонування цифрового долара та євро. Їх введення, гіпотетично на межі 2028–2030 років, і буде символічним завершенням суперечливої соціальної трансформації, яка стихійно розпочалася сорок років тому з Чорнобильської катастрофи й проходила через «контрольні транзитні точки», такі як пандемія і російсько-українська війна.

МАРГАРИТА ШИРОКОВА,

кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціальних структур та соціальних відносин факультету соціології, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

shyrokova@knu.ua

<https://orcid.org/0000-0003-0055-4460>

Соціетальні виміри лімінального часопростору в Україні

З набуттям незалежності Україна вступила у турбулентний період зі змінами, які мають тривалі історичні передумови. Із середини ХХ століття, зокрема у зв'язку з наслідками Чорнобильської катастрофи 1986 року, інтенсивність і різномірність надзвичайних подій на її теренах набирала обертів. Політичні трансформації, економічні шоки, суспільні мобілізації та військові конфлікти утворювали послідовність випадків, що не обмежувалися локальними ефектами, а перетворювалися на тривалі проміжки суспільної невизначеності. Ці проміжки мають якісні ознаки, які повторюються в часі й формують особливий режим соціального існування — лімінальний часопростір як стан «між» стабільними соціальними порядками.

Термін «лімінальність», спочатку розроблений антропологами, широко використовують у сучасних соціальних і гуманітарних науках (Szakolczai, 2009: р. 141). Лімінальний часопростір розглядають як соціально сконструйований стан підвищеної невизначеності, за якого одночасно відбуваються руйнація попередніх соціальних структур і зародження нових форм соціальних відносин. О. Голіков зазначає, що «лімінальність передбачає зміну: соціального статусу, цінностей та норм, ідентичності та самосвідомості, осмислення та розуміння, свідомості, мовної практики. Саме тому цей феномен є особливо цікавим у застосуванні до осмислення процесів, що відбуваються в суспільстві, яке тран-

сформується» (Golikov, 2014: p. 49). Такий простір охоплює взаємодію інституцій, мереж, символів і повсякденних практик: зміни в легітимності, трансформацію режимів довіри, реорганізацію ролей і модусів соціальної взаємодії, деякі з яких набувають постійних рис, а інші — тимчасових.

Лімінальність є аналітичним конструктом, придатним для соціологічного осмислення змін у суспільному порядку. Розвиток цієї конструкції дає змогу перейти від описової хроніки до системного аналізу, в якому параметри соціальної матерії постають як вимірювані елементи складного процесу трансформації. Лімінальність має як просторовий, так і часовий вимір і може застосовуватися до різних об'єктів: окремих осіб, великих груп, цілих суспільств і навіть цілих цивілізацій (Thomassen, 2009: pp. 16–17]. Для суспільного рівня (табл. 5) лімінальні досвіди в різних часових вимірах характеризуються змінною «масштабу», що «позначає “ступінь”, в якому відчувається лімінальність, або, іншими словами, інтенсивність лімінального моменту чи періоду» (Ibidem).

Таблиця 5

Типи лімінального досвіду

Час	Суспільство
Момент	Все суспільство стикається з раптовою подією (раптове вторгнення, стихійне лихо, епідемія), внаслідок якої зникають соціальні відмінності та звичайна ієрархія. Карнавали. Революції.
Період	Війни. Революційні періоди.
Епоха (або тривалість життя)	Тривалі війни, постійна політична нестабільність, тривала інтелектуальна плутанина; включення та відтворення лімінальності у «структури». Сучасність як «постійна лімінальність»?

Джерело: фрагмент таблиці (Thomassen, 2009: p. 17).

Лімінальний досвід може розгортатися в суспільстві, де значна частина повсякденних практик зберігає статус «нормальних». Водночас у певні періоди він набуває підвищеної інтенсивності, коли особистісний, груповий і суспільний рівні синхронізуються в лімінальному режимі на тривалий час, а також проявляються одночасно в кількох просторових вимірах. Отже, лімінальність дає можливість описувати ті соціальні ситуації, які набувають характеру затяжної перехідності й формують особливий часопросторовий режим соціального існування.

О. Суший пропонує концептуально структуроване бачення «соціальної ситуації» як аналітичної одиниці, придатної для діагностики суспільних процесів. Центральним тут є розуміння соціальної ситуації як багатовимірного конструкту, що поєднує інституційні умови, регулятивні механізми, практики взаємодії та суб'єктні стратегії (Суший, 2025: с. 128). Такий підхід дає змогу виходити за межі опису подій як ізольованих фактів і розглядати їх як конфігурації соціальної реальності, в межах яких відтворюються та трансформуються норми, ресурси й соціальні відносини.

Водночас застосування концепту «соціальної ситуації» як рамки аналізу потребує уточнення щодо того, як у межах цієї рамки описувати процеси тривалої

перехідності, нестабільності та амбівалентності, які набувають у сучасній Україні характеру повторюваного режиму. Саме тут доречною стає лінза лімінальності. Якщо «соціальна ситуація» в О. Суший є інтегративною категорією, що фіксує багатовимірну конфігурацію умов і взаємодій, то лімінальність у класичних і сучасних соціологічних трактуваннях описує специфічний режим переходу, що виникає внаслідок розриву між попереднім і новим соціальним порядком. Лімінальність — не просто стан, а послідовність фаз: 1) передлімінальна: сепарація/розхитування (де старі правила та ролі втрачають силу); 2) лімінальна: транзит/перехідна фаза (позиції незакріплені, динамічні, амбівалентні); 3) постлімінальна: інкорпорація/реінтеграція або нова стабільність (конвертація) (аналогія до: van Genner, 2019: p. 11). Це розмежування є принциповим для нашого дослідження, оскільки воно відкриває можливість трактувати лімінальний часопростір не як метафору нестабільності, а як аналітичну модель, що уточнює характер соціетальних трансформацій і вможливує порівняння різних історичних хвиль українського досвіду.

Україна пережила кілька накладених трансформацій: техногенні удари, розпад радянських структур, економічні шоки, політичні переломи, пандемію, війну. Ці послідовні й частково паралельні зміни не вибудували єдиного нового порядку, радше вони зробили режим перехідності тривалішим. Накладання хвиль посилило темпоральні та просторові деформації, ускладнило інституційне відновлення і збільшило роль мереж та неформальних рішень. У випадку України «хвилі» лімінального досвіду майже не мають пауз. З погляду класичної тріади (передлімінальна, лімінальна, постлімінальна фази) український матеріал погано лягає на третю фазу: інкорпорація часто не встигає стати повноцінною. Тобто виразною особливістю є те, що українська лімінальність у XX–XXI століттях має не лише подієвий, а режимний характер.

Класична модель припускає, що суспільство має ресурс на стабілізацію, коли після переходу формується новий порядок, норми закріплюються, інститути набувають передбачуваності, життєві траєкторії відновлюють довгий горизонт. В Україні стабілізація часто виникала як часткова і нерівномірна: інституційно — щось оформлювалося (конституційні рамки, вибори, нові закони); реляційно — довіра не консолідувалася в державі як центрі; темпорально — майбутнє не ставало «нормальним» у сенсі довгого планування; просторово — територіальні та демографічні режими залишалися рухомими. Тому навіть коли зовні є ознаки постлімінальної фази, всередині системи лишаються незакриті «перехідні вузли», які легко активуються з наступною кризою.

Для класичних стадій це означає, що вони не зникають, але накладаються. В Україні не відсутня послідовність фаз. Вона просто не є синхронною для всього суспільства. Можна висувати, що передлімінальні, лімінальні та постлімінальні процеси співіснують одночасно, але в різних підсистемах. Тобто «лімінальність» для України — це не один довгий перехід, а повторювана нездатність системи завершити конвертацію. Іншими словами, у випадку України логічно говорити про хронічну (або затяжну) лімінальність (liminal hotspot).

Отже, лімінальний часопростір в Україні має системний характер. Це не випадкові епізоди, а режим, що повторює набір параметрів: інституційні злами,

трансформацію довіри, нормативну невизначеність, деформацію часу і простору, реструктуризацію ролей і солідарності. Операціоналізація цих параметрів дає змогу порівнювати хвилі та вимірювати зміну якості переходів, а не тільки їхню наявність.

ОЛЕКСАНДР РАХМАНОВ,

доктор соціологічних наук, доцент, провідний науковий співробітник відділу економічної соціології Інституту соціології НАН України

kneu_1906@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0001-8884-5515>

Український соціум від Чорнобиля до цифровізації економічного життя: трансформація травм за умов глобальних викликів

Сучасна Україна перебуває у стані безпрецедентного історичного пришвидшення. Процес, який у західних країнах тривав століттями, український соціум долає за десятиліття, проходячи крізь серію екзистенційних криз. Чорнобильська катастрофа 1986 року стала однією з точок відліку колективної ідентичності сучасної України, заклавши фундамент «суспільства ризику» й тотальної недовіри до державних ієрархій. 26 квітня 2026 року виповнюється сорок років цієї трагедії — одного з наймасштабніших техногенних лих ХХ століття, що мало фатальні наслідки для України та всього світу. Проте подальший шлях — розпад СРСР та створення соціальних інститутів української незалежності, побудова ринкової економіки, олігархічне захоплення влади, революційні піднесення, пандемія та повномасштабна війна — виявив неочевидну закономірність: цифровізація економічного та політичного життя стала не просто технічним оновленням, а механізмом виходу з посттравматичного та олігархічного глухого кута. Мій матеріал присвячено соціологічному аналізу цієї трансформації: від пасивного «чорнобильського» об'єкта до активної цифрової нації.

Постчорнобильський субстрат: генеза недовіри. Чорнобильська аварія стала для українців моментом істини щодо радянської державної машини. Приховування інформації сформувало специфічний тип соціальної психології — «адаптацію через відчуження». Соціум навчився виживати автономно від держави, сприймаючи владу як джерело небезпеки або неефективності.

Олігархізація як «захоплення» транзитиву. Наступним етапом, що визначив обличчя українського соціуму, став феномен олігархізації політичної влади. Як було досліджено, олігархізація в Україні пройшла шлях від піднесення у 1990-х до поступового занепаду під тиском геополітичних та воєнних трансформацій (Рахманов, 2022). Олігархічний лад тримався на «аналогових» методах управління: корупційні мережі, закриті домовленості та медіа-монополізм. Проте саме в цей період почали виникати перші ознаки цифрового спротиву. Прома-

дянське суспільство, не маючи доступу до олігархічних телеканалів, почало мігрувати у віртуальні мережі, що заклало підвалини для майбутніх революцій.

Революційний період: цифрові мережі проти олігархічних телекратій. Помаранчева революція (2004) та Революція Гідності — Євромайдан (2013–2014) стали ключовими віхами у подоланні пасивного «чорнобильського» стану. Соціологічний аналіз цих подій демонструє перехід протестної активності від площ до мереж. Якщо у 1986 році інформація поширювалася лише чутками, то у 2013-му вона поширювалася через соціальні медіа зі швидкістю світла. Це був початок кінця олігархічного контролю над порядком денним. Цифровізація дала змогу створити горизонтальні зв'язки (social networks), які виявилися стійкішими за вертикальні ієрархії олігархагу. Олігархічні ЗМІ втратили монополію на істину, а Facebook, Twitter (X), Viber, Telegram стали альтернативними майданчиками легітимації смислів.

Пандемія COVID-19: примусова віртуалізація та криза легітимності. Пандемія 2020 року стала унікальним експериментом з «цифрового примусу». Для соціуму, що все ще ніс у собі підсвідомий страх перед невидимою біологічною загрозою (резонанс із радіаційною загрозою 1986-го), пандемія стала потужним тригером. Однак, на відміну від Чорнобиля, держава запропонувала цифровий інтерфейс взаємодії — цифрову платформу «Дія». Дослідження суспільно-політичних наслідків пандемії виявили глибоку кризу легітимності. Соціум був змушений прийняти нові правила гри: цифрова включеність стала умовою отримання допомоги та ведення бізнесу (Рахманов, 2025). Це призвело до формування нового типу соціального розшарування — за ознакою «цифрового капіталу».

Занепад олігархії за умов повномасштабної війни. Війна 2022 року стала моментом фінального краху олігархічної моделі. Як показують дослідження, занепад олігархії у воєнний час зумовлений трьома чинниками: фізичним руйнуванням промислових активів (переважно на Сході), втратою політичного впливу через централізацію управління та цифровою трансформацією держави та соціуму (Рахманов, 2022). Національний спротив став децентралізованим та цифровим.

Соціальне розшарування у цифровому вимірі: соціологічний діагноз. Як соціолог, я мушу наголосити: ця трансформація не є безхмарною. Цифровізація створює нові лінії розколу. Ті, хто не володіє цифровим капіталом, ризикують опинитися в новій «зоні відчуження» — цього разу цифровій.

Висновки. Трансформація українського суспільства від 1986 до 2026 року — це шлях від закритого, травмованого об'єкта авторитарної системи до епохи воєнної цифровізації та резильєнтного соціуму. Ключові етапи цієї еволюції включають:

1. Подолання «чорнобильського синдрому» пасивності через досвід мережевих революцій, де цифра стала інструментом боротьби.
2. Суттєвий занепад олігархічної моделі влади під час повномасштабної війни, коли значною мірою було зруйновано їхні медійні та ресурсні монополії.
3. Прийняття цифрової держави як відповіді на історичну кризу довіри до інституцій.

4. Для мільйонів українських біженців цифрова держава перетворилася на єдиний інструмент подолання дистанції з домом, Батьківщиною. Це дистанційний зв'язок, який допомагає залишатися частиною рідного соціуму, попри тисячі кілометрів кордонів.

5. Виникнення нової структури розшарування, де цифровий капітал є важливим ресурсом соціальної мобільності.

6. Україна сьогодні демонструє унікальний досвід — як технології можуть «зшити» травмований соціум та зробити його потужним у своїй стійкості. Проте соціологічний виклик майбутнього, також полягає у запобіганні новій цифровій нерівності, щоб шлях до «цифрової нації» не залишив за бортом тих, хто все ще несе в собі шрами «аналогового» минулого. Для мінімізації ризиків нових соціальних розколів необхідна державна стратегія цифрової інклюзії, яка б охоплювала всі верстви населення, перетворюючи історичні травми на ресурс для резильєнтності.

24 лютого 2026 року — чотири роки великої війни без очевидної розв'язки. Світ перебуває у стані множинних конфліктів, де страх став фоном, а планування — розкішшю. Але життя неможливо поставити на паузу. Наша суб'єктність сьогодні — це здатність діяти в умовах абсолютної невідомості. Я залишаюся оптимістом, бо справжній оптимізм — це не ілюзія безпеки, а мужність приймати реальність такою, якою вона є, і змінювати її.

ЄВГЕН СІРИЙ,

доктор соціологічних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу історії і теорії соціології, Інститут соціології НАН України

socio1@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0003-3396-8168>

Війна в Україні як екзистенційна катастрофа. Нові нагоди для соціології

Близько півстоліття минуло з того моменту, коли українці на собі відчули перші наслідки Чорнобильської катастрофи, відлуння яких хоча значно менше, але все ж відчутне й сьогодні. Тоді населення України у складі СРСР (як і частина населення Білорусі та Росії), чи не вперше в історії людства постраждало від «мирного атому» практично в усіх життєвих сферах — порушення екології, страшна раптова та довгоплинна загроза фізичному здоров'ю, гуманітарна криза з тривалими психологічними, ментальними та соціальними розладами від людських втрат, наслідків шоку променевої хвороби, вимушеної міграції, несподіваної втрати житла, майна, рідного краю, роботи, властивого комфортного життя й т.ін.

Усе це вже позаду, і з цим впоралися, хоча «темні плями» цих наслідків ще довго нас турбуватимуть. Соціологічного супроводу (в сучасному розумінні) соціальних біфуркацій, процесів тодішнього кризового періоду практично не

було. А психоадаптаційний супровід, мабуть, отримав добротний досвід та поштовх у своєму розвитку в боротьбі з наслідками цієї катастрофи. Закрита завіса радянської цензури спотворювала об'єктивність дійсності. Тому не весь масив задокументованих джерел та засобів наукового (соціогуманітарного) прояснення соціальних аспектів тієї епохи можна трансформувати у відображення наукової картини соціальної дійсності.

Через три з половиною десяти років на Україну прийшла нова, страшніша катастрофа. Те, що це війна, від результату якої залежить саме життя людей, і що вона становить пряму загрозу нації, населення в більшості своїй збагнуло відразу. Історії відомі різні війни, однак у таких, що їх ініціюють тоталітарні держави, йдеться про неминучість геноциду для населення супротивних держав, що є джерелом великого і довготривалого стресу.

Неминучим наслідком будь-якої катастрофічної для людей ситуації є незадоволення однієї з базових людських потреб — потреби в безпеці, порушення сталості та стабільності, необхідних для життя людини. Це, відповідно, призводить до затяжних негативних наслідків для психічного здоров'я людини, а звідси — для її суспільного життя. Постійне відчуття неминучої загрози, когнітивне конструювання її наслідків для себе, своїх рідних, краю, вітчизни завжди породжують потужний стресовий тиск, який призводить до емоційного виснаження, тривожних станів, депресії, втрати віри в себе, перспектив, і все це ускладнює процес адаптації до нових життєвих реалій. Це, відповідно, визначає подальшу долю як кожної людини, так і цілої спільноти, які підлягають дії ризикогенних чинників. Підсиленням цих впливів стали й очевидні факти нелюдського поводження агресора проти населення.

Окремим чинником стресу є «нелогічність» та абсурдність цієї війни у свідомості людей потерпілої країни — «цього не може бути ніяк». Слід також зазначити факт тотальної мобілізації, масову міграцію й т. ін., що породжує панічні настрої, розгубленість, страхи — все, що роз'їдає психіку та свідомість людей, спричиняючи поляризацію. Велика частка населення вимушено, з об'єктивних чи суб'єктивних причин, шукала прихистку в безпечних, віддалених куточках країни та за кордоном й таким чином ізолювала себе від реальності, зокрема й від реальності спротиву. Інша частина різною мірою вимушено та усвідомлено прийняла на себе тягар спротиву.

Ми бачимо, що теперішня війна проти України є однією з найбільш кровопролитних в сучасній історії, принаймні за останні два століття. Ця війна зазіхає на майбутнє нашої держави та українців, перетворюючи Україну на країну вдів, сиріт, ненароджених дітей, країну загублених людських доль через втрату рідних, близьких, житла, майна, звичного життя, своєї «історії», на країну екологічного виживання, психологічних та соціальних розривів, ризику державного та національного знищення ззовні.

Війна в Україні стала екзистенційною катастрофою, оскільки вона загрожує самому факту існування української нації, держави та культури. Це не громадянський, не соціальний конфлікт, а комплексна загроза фізичному виживанню народу, його демографії. Екзистенційне переживання війни українцями є не просто стресово-кризовою ситуацією, а фундаментальним зсувом у сприйнятті

реальності. Особлива увага тут прикута до психологічної і соціальної травми, коли всі очікування руйнуються чи, в найкращому разі, підпорядковуються трилогічній системі соціально-часового сприйняття: життя «До», «Зараз» і «Що після?», коли неможливо планувати майбутнє. У найгіршому разі все редукується до питання: «чи можливе це взагалі у звичному розумінні?». Для багатьох це стан, де світоглядне питання «як жити?» трансформувалося у питання «чи буду я (моя країна) існувати завтра?». Для українців повсякденний світ перестав бути передбачуваним, що екзистенціалізм називає «помежевою ситуацією» (Jaspers, 1973), що означає, зокрема, форму екзистенційного безсилля, що виснажує психіку.

Під дією різних психосоціальних чинників та особистісних сценаріїв за великої ролі державного сприяння та відчайдушності військового спротиву агресорові велика частина населення все ж самоорганізовувалася у національно-стійкісний каркас з великими потугами організації державного та військового спротиву. Війна для українця стала щоденним протистоянням невизначеності та, можливо, і небуттю. Ми говоримо про «колективну травму», яка водночас стала і джерелом загальнонаціонального імунітету та нової філософії життя, коли для багатьох кожен день сприймається та осмислюється як дар. Можна сказати, що війна в Україні стала для більшості населення потужним каталізатором для переосмислення національної інтеграції, перетворивши її з теоретичної концепції на стратегічну умову виживання. Український приклад пропонує нову модель солідаризації (Круглий стіл, 2024; Суспільно-політична солідарність, 2024), за якою у різних форматах здійснюється спільний спротив «тут» і «зараз». Тому можна сказати, що для вітчизняної та світової соціології Україна стала дослідницьким майданчиком, лабораторією, де вивчається здатність екзистенційної загрози трансформувати «атомізоване» суспільство у мережеву структуру із властивим їй атрактором, стрижнем.

НАТАЛІЯ МАЙСТРУК,

кандидат соціологічних наук, доцент, старший науковий співробітник відділу економічної соціології, Інститут соціології НАН України

mnatalia@i-soc.org.ua

<https://orcid.org/0000-0002-1437-9184>

Глобальне сприйняття ризиків у контексті гібридних загроз сучасності

Сучасне суспільство є багатовимірним, і є багато інтерпретацій особливостей його сьогоденного існування, зокрема як глобального, як суспільства ризику, як полікризового тощо. Цього року українське суспільство та світове співтовариство відзначають та із сумом згадують 40 років від дня однієї з найбільших техногенних катастроф — Чорнобильської катастрофи. Ю. Саєнко слушно вказував, що Чорнобиль розвернув людство до осмислення концепції міжцивіліза-

ційної планетарної цілісності. До Чорнобилю лише світові війни спонукали до пошуків моделей мирного співіснування, таких як ООН, НАТО тощо. Чорнобиль примусив людство, нехай не до кінця усвідомлено, шукати «цілісний ландшафт» виживання в умовах «науково-технічного комфорту» за рахунок знищеної природи (Саєнко, 2006).

Кінець ХХ століття виявився переломним, конфліктним, кризовим для нашого суспільства, коли руйнувалися старі інституційні системи та закладалися засади нового суспільства як складової глобального, а найбільші загрози асоціювалися більшою мірою із техногенною сферою. У сьогоднішні ми стикаємося із проблемою виживання людства в цілому і виживання нашого суспільства зокрема в умовах небаченого зростання масштабів і гібридизації глобальних та внутрішніх загроз, воєн тощо. Напластування суперечностей, криз у різних сферах як у глобальному, так і в національному масштабі, як відомо, призводить до соціальних вибухів, що часто-густо супроводжується насильством. Понад те, якщо в минулі роки експерти переважно казали про те, що світове суспільство балансує поміж різних криз, то зараз ідеться про те, що воно перебуває власне у кризах як таких.

Так, головний меседж *Global Risks Report 2026* сформульовано жорстко: світ більше не балансує між кризами — він живе всередині них. Ще понад два десятиліття тому У. Бек писав, що цивілізаційні ризики поглиблюють і загострюють усвідомлення глобальних норм, формують громадськість і в такий спосіб підривають національну аксіоматику мислення та дії й надають космополітичним союзам, міжурядовим організаціям, державам і концернам нові можливості діяльності та здобуття влади (Бек, 2015). Опитування щодо сприйняття глобальних ризиків *Global Risks Perception Survey 2026* року за участю 1300 експертів з усього світу засвідчило, що невизначеність є визначальною темою цього річного прогнозу. Респонденти негативно оцінили як короткострокові, так і довгострокові глобальні перспективи: 50% очікують турбулентного або бурхливого прогнозу впродовж наступних двох років, 57% — впродовж наступних 10 років.

Глобальні ризики продовжують зростати за масштабами, взаємозв'язком та швидкістю. Механізми співпраці руйнуються; уряди відступають від багатосторонніх структур; стабільність опиняється в облозі. Виникає суперечливий багатополарний ландшафт, де конфронтація замінює співпрацю, а довіра втрачає свою цінність. Загалом такі глобальні виклики, як геополітичні потрясіння, швидкі технологічні зміни, кліматична нестабільність, економічна невизначеність, та їхній сукупний вплив на суспільства, увиразнюють як масштаб ризиків, з якими ми стикаємося, так і нашу спільну відповідальність за формування того, що буде далі (Global, 2026).

Турбулентність, ненадійність, невизначеність сучасного глобального суспільства багато в чому зумовлені гібридним поєднанням «старих» (доіндустріального суспільства) і «нових» ризиків, що по'язані з постіндустріальною добою, новими внутрішніми та зовнішніми загрозами. Жан Мафарт зазначає, що поняття гібридної загрози все ще є відносно новим. Зокрема, у *Revue stratégique 2022* гібридні стратегії визначаються як навмисно неоднозначні комбінації

прямих і непрямих, військових і невійськових, правових і неправових дій, які можуть мати значні наслідки для демократій, оскільки вони спрямовані на їх делегітимацію, а також послаблення національного оборонного потенціалу (Mafart, 2025).

У цілому, різні державні та недержавні суб'єкти використовують безліч гібридних стратегій, включно з гібридними війнами, кібератаками, дезінформаційними кампаніями, прямим втручанням у політичні процеси, економічним примусом та спрямуванням потоків нелегальної міграції, використанням нових та революційних технологій для набуття стратегічних переваг та підвищення ефективності своїх гібридних кампаній. Гібридні загрози, незважаючи на їхне походження, суттєво впливають на стабільність суспільства. Такий вплив мають, наприклад, кібератаки, незалежно від того, з чим вони пов'язані: саботажем для нейтралізації інформаційної системи держуправління, великої мережевої компанії тощо; електронним шпигунством; політичними маніпуляціями, зокрема у виборчих процесах, тощо.

Як слушно зазначає президент і генеральний директор Всесвітнього економічного форуму в Давосі Берге Бренде, сьогодні формується новий конкурентний порядок, оскільки великі держави прагнуть забезпечити собі сфери інтересів. Цей мінливий ландшафт, де співпраця виглядає разуче інакше, ніж учора, відображає прагматичну реальність: спільні підходи та дух діалогу залишаються важливими. Саадія Західі, керівничий директор Всесвітнього економічного форуму, додає, що звіт про глобальні ризики пропонує систему раннього попередження, оскільки епоха конкуренції посилює глобальні ризики — від геоелектронічної конфронтації до неконтрольованих технологій та зростання боргів — і змінює нашу колективну здатність протистояти їм. Але жоден із цих ризиків не є приборканим. Такі виклики уявляють як масштаб потенційних небезпек, з якими ми стикаємося, так і нашу спільну відповідальність за перспективу їх подолання.

Джерела/References

- Барановська, Н. (1999). *Україна — Чорнобиль — світ. Чорнобильська проблема у міжнародному вимірі*. Київ.
- Бек, У. (2015). *Влада і контрвлада у добу глобалізації. Нова світова політична економія*. Київ: Ніка-центр.
- ВЕФ. (2026). *ВЕФ опублікував Global Risks Report 2026: світ переходить від співпраці до конкуренції (2026, 15 січня)*. Взято з: <https://mind.ua/news/20299817-vef-opublikuvav-global-risks-report-2026-svit-perehodit-vid-spiivpraci-do-konkurenciyi>
- Круглий стіл «Солідаризація українського суспільства у війні та перспективи збереження солідарного соціального потенціалу». (2024). *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 165–206.
- Мензелевський, С. (2017). *Чорнобиль [не]видимий: Хроніки утопії та катастрофи [DVD-збірка]*. Національний центр Олександра Довженка.
- Мирний, С. (2010). Чорнобиль як інфо-травма. *Критика*, 14(3–4), 18–22.
- Наїм, М. (2028). *Занепад влади*. Київ.
- Плохій, С. (2019). *Чорнобиль. Історія ядерної катастрофи*. Харків.
- Рахманов, О. (2022). Феномен олігархізації політичної влади в Україні: від піднесення до занепаду. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 132–150.

Рахманов, О. (2025). Цифровізація економічного життя та соціальне розшарування в Україні: особливості взаємозв'язку. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 80–95.

Резнік, О., Рахманов, О., Резнік, В. (2021). Суспільно-політичні наслідки пандемії COVID-19 як виклики легітимності соціального порядку в Україні. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 5–24.

Саєнко, Ю. (2006). Соціальні уроки Чорнобилью. *Чорнобиль вчора, сьогодні, завтра*, 2, 10–17. Взято з: <https://nasplib.isofts.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/c9387bc8-c931-4e3b-930c-b6c46ce756b3/content>

Суспільно-політична солідарність в Україні в умовах війни. (2024). Монографія / За ред. О. Рафальського, О. Майбороди. Київ: ІПіЕнД ім.І.Ф.Кураса НАН України.

Суший, О. (2025). Соціетальна парадигма соціального прогнозування: аналітична операціоналізація психологічного забезпечення соціального прогнозування. *Проблеми політичної психології*, 18(32), 121–138. <https://doi.org/10.33120/porp-Vol18-Year2025-223>

Beck, U. (1992). *Risk society. Toward to New Modern*. London.

Global Risks Report 2026. (2026, 14 січня). Retrieved from: <https://www.weforum.org/press/2026/01/global-risks-report-2026-geopolitical-and-economic-risks-rise-in-new-age-of-competition/>

Golikov, A. (2014). Industry of Liminality and Perspectives of Social: Limited Knowledge about Space Limits. *Visnyk of V. N. Karazin Kharkiv National University Series «Sociological studies of contemporary society: methodology, theory, methods»*, 1101, 47–55. Retrieved from: <https://periodicals.karazin.ua/ssms/article/view/13567>

Greco, M., Stenner, P. (2017). From paradox to pattern shift: Conceptualising liminal hot-spots and their affective dynamics. *Theory & Psychology*, 27(2), 147–166. <https://doi.org/10.1177/0959354317693120>

Jaspers, K. (1973). *Philosophie. Bd. 2. Existenzerhellung*. Berlin; New York; Heidelberg: Springer.

Mafart, J. (2025, 15 April). Hybrid threats, new horizons for the internal security of Europe? *Schuman Papers and Interviews*, 787. Retrieved from: <https://server.www.robert-schuman.eu/storage/en/doc/questions-d-europe/qe-787-en.pdf>

Plokhly, S. (2018). *Chernobyl: The history of a nuclear catastrophe*. Basic Books

Szakolczai, A. (2009). Liminality and experience: Structuring transitory situations and transformative events. *International Political Anthropology*, 2(1), 141–172.

Thomassen, B. (2009). The Uses and Meaning of Liminality. *International Political Anthropology*, 2(1), 5–28.

van Gennep, A. (2019). *The Rites of Passage*. 2nd. Edn. University of Chicago Press. [First published in French in 1909].

Отримано / Received 02.05.2026

Прийнято до друку після рецензування /

Accepted for publication after review 07.05.2026

Опубліковано / Published 08.06.2026